

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАГАДОК У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Размолодчикова І. В. Методичні аспекти використання загадок у навчально-виховному процесі молодших школярів.

У статті доведено, що збагачення словникового запасу молодших школярів є одним з основних напрямів розвитку мовлення, який відіграє вирішальну роль у формуванні мовної особистості. Визначено роль загадки як жанру усної народної творчості у процесі мовленнєвого виховання молодших школярів. Запропоновано завдання на основі загадок.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, мовна особистість, культура спілкування, молодший школяр, пізнавальна діяльність, загадка.

Размолодчикова И. В. Методические аспекты использования загадок в учебно-воспитательном процессе младших школьников.

В статье подтверждается, что увеличение словарного запаса младших школьников – одно из основных направлений развития речи, которое играет решающую роль в формировании речевой личности. Определяется роль загадки как жанра устного народного творчества в процессе речевого воспитания младших школьников. Предложено задания на основе загадок.

Ключевые слова: развитие речи, языковая личность, культура общения, младший школьник, познавательная деятельность, загадка.

Razmolodchikova I. V. Methodical aspects of using riddles in the educational process of primary school children.

In the article the author proves that the enrichment of younger students' vocabulary is one of the main ways to develop speaking skills, which plays a crucial role in the formation of linguistic identity. The role of riddles, as a genre of folklore, is determined in primary school students' speaking education. Riddle-based tasks have been proposed.

Key words: speaking development, linguistic identity, culture of communication, younger student, cognitive activity, riddle.

На сучасному етапі реформування освіти значною мірою посилюється увага до мовної освіти, потреби формування особистості, яка відзначалася б свідомим ставленням до рідної мови, мовленнєвою активністю на всіх етапах оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу, високою культурою спілкування в різних життєвих ситуаціях. Найосновнішою освітньою метою і завданням є різнобічний особистісний і мовленнєвий розвиток дитини. Тому особливо актуальним на сьогодні є посилення практичної спрямованості процесу вивчення рідної мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів.

Формування вмій та навичок зв'язного мовлення – одна з основних проблем сучасної методики навчання мови, оскільки «відсутність належної кореляції між теоретичними знаннями і практичними мовленнєвими вміннями позначається на кількісних і якісних характеристиках мовлення, породжує різні помилки й недоліки» [3].

Підхід до навчання рідної мови як цілісного явища розроблявся прогресивними методистами XIX–XX ст. (Ф. Буслаєв, К. Ушинський, М. Бунаков, Д. Тихомиров). Засвоєнню молодшими школярами норм мови і мовлення, усіх сторін (рівнів) мовної системи у взаємозв'язку присвячено праці М. Рождественського, М. Львова, Т. Рамзаєвої, Т. Ладигенської, Г. Фомічової, С. Чаврадова, М. Сокурко та ін.

Різні аспекти мовно-мовленнєвої підготовки учнів початкових класів висвітлюються в дослідженнях В. Бадер, Л. Варзацької, М. Вашуленка, Н. Гац, О. Глазової, І. Головки, Г. Демидчук, Л. Міненко, М. Орап, К. Понамарьової, Г. Ткачук та ін.

Збагачення словникового запасу молодших школярів є одним з основних напрямів розвитку мовлення, який відіграє вирішальну роль у формуванні мовної особистості. У зв'язку з цим О. Савченко стосовно навчання дітей молодшого шкільного віку зазначає: «Важливо усвідомити, що в початковій школі формується не просто ученя, який вміє читати і писати, а мовна особистість з достатніми комунікативними можливостями» [8].

У початковому курсі рідної мови, як зазначає М. Вашуленко, мають виявлятися і взаємодіяти дві його складові частини –

мовленнєвий розвиток молодших школярів і їхня мовна освіта [2], зміст яких повинен реалізовуватися з використанням різних засобів соціо-культурологічного характеру.

Систематичне використання всіх жанрів усної народної творчості, як показує практика, ефективно сприяє всебічному розвитку дитини, збагачує її мовлення зразками народної мудрості, забезпечує формування культури мови.

Мета статті – розкрити навчально-виховні можливості загадки у формуванні мовленнєвої культури молодших школярів.

Ефективним засобом розвитку мовлення, збагачення словникового запасу молодших школярів є загадки. Відзначимо, що загадки мають значний потенціал для мовленнєвого розвитку молодших школярів, зокрема таких видів, як читання, аудіювання й говоріння. Загадка активно функціонує як засіб уважності, тямущості, дитячої фантазії, випробовування розумових здібностей, що відповідно вербалізується за допомогою мови. За визначенням словника літературознавчих термінів, це давній за походженням і популярний у народі жанр фольклору: стислий, часто алегоричний опис предмета і явища, які треба впізнати, відгадати, виявляючи кмітливість і мудрість [6, с. 71]. Додамо також, що цей специфічний жанр фольклору являє собою «своєрідну, колоритну, вправно побудовану метафору, яка часто мовби в завуальованій формі розкриває (здебільшого у вигляді вигадливо-мудрованого запитання, що вимагає відповіді-відгадки) сутність певного предмета або явища через ознаки реалій, чимось подібних, але нерідко взятих із зовсім іншої сфери життя» [1, с. 5].

Як зазначають дослідники, українським народним загадкам властиві широта, багатство й різноманітність тематики, довершеність художньої форми, у них відтворюється концептуальна картина світу, яка вербалізується за допомогою мовних категорій. Мова загадок вирізняється також особливим багатством (конотовані лексеми, слова в переносному значенні, омоніми, антоніми, експресиви, поетичні символи, слова різних тематичних груп загальноповживаної і стилістично маркованої лексики тощо), що дає змогу використовувати їх як засіб мовного і мовленнєвого розвитку.

У період навчання грамоти робота над загадками корисна як для розвитку мислення, формування світогляду, естетичних смаків та моральних якостей дітей, так і для формування усного мовлення

першокласників (уміння слухати / розуміти усні висловлення, запам'ятовувати невеликі тексти й відтворювати їх), навичок читання і письма, уміння здійснювати елементарні аналітико-синтетичні операції з одиницями різних мовних рівнів, засвоєння учнями слів – назв предметів, ознак, дій та вироблення вмінь використовувати їх у мовленні [5]. Оскільки загадки мають форму розповідних або питальних конструкцій, складаються з одного чи кількох речень і функціонують як завершені висловлення, їх можна застосовувати для формування таких важливих умінь, як розподілення зв'язного мовлення й окремих речень, знаходження в тексті речень, різних за комунікативною метою, дотримання норм їх інтонування, визначення на слух кількості речень, слів, доповнення речень, складання висловлення тощо.

Роботу над загадками слід починати зі способів доведення правильності відгадки:

- доведення починається з називання відгадки (тези), після чого йде підтвердження його ознаками;

- доповнення починається з розгляду ознак та встановлення зв'язків між ними, тобто з розмірковування, доведення, а відгадка (теза) є логічним висновком, підсумком розмірковування.

Спосіб доведення визначається змістом, композицією загадки, своєрідністю логічного завдання. До першого способу доведення найчастіше звертаються в тому разі, коли загадка закінчується питанням. До другого способу звертаються при відгадуванні загадок, у яких перераховується ряд ознак і немає прямого запитання.

Методисти вважають, що в навчанні дітей відгадувати загадки треба дотримуватися відповідних правил, як-от:

1. Перш ніж відгадувати, треба навчити дітей порівнювати речі, предмети, явища, ознаки.

2. На окремому занятті учням слід пропонувати загадки лише однієї тематики, яка обов'язково їм повідомляється: «Сьогодні ми будемо відгадувати загадки про овочі».

3. Не можна загадувати загадку про річ, яка недостатньо відома учням.

4. До однієї загадки може бути кілька відгадок. Основне – довести свою думку аргументами.

5. Особлива увага має приділятися формуванню вміння уважно слухати і не вигукувати, оскільки відгадка не завжди лежить на поверхні. Загадку треба обов'язково дослухати до кінця.

Для успішної роботи потрібно багаторазові зразки міркувань, запропоновані вчителем, щоб учень бачив, як аналізувати, звик до послідовності, яка допомагає відгадати [4, с. 374].

В. Каліш, В. Собко пропонують послуговуватися такими зразками різних вправ з використанням загадок, які можна рекомендувати для роботи в період навчання грамоти [5, с. 167], а саме:

1. Послухайте загадку: *У зеленому лусочку під мережаним листочком червоніє невеличка стигла ягідка (сунічка).*

– Що вам допомогло впізнати цю ягідку? Які ще ягоди ви знаєте?

2. Відгадайте загадку, знайдіть цей предмет на малюнку: *У зеленім кожушку, у косяній сорочечці я росту собі в лісочку, усім зіврати хочеться (горіх).*

– Які слова допомогли вам відгадати? Про що ви можете сказати «Це росте в лісі»?

3. Відгадайте загадки: *Сидить Марушка в семи кожушках. Хто її роздягає, той сльози проливає (Цибуля); І печуть мене, і варять і їдять, і хвалять – бо я добра (Картопля); Хто голівку своєю влітку накриває і по двадцять хустин на голівці має? (Канушта).*

– На яке питання відповідають слова-відгадки? Які назви вони означають? Назвіть ці предмети одним словом.

4. Розгляньте уважно малюнки (на малюнках зображено різних птахів). Виберіть лише ті, що відповідають таким загадкам: *Знесу своє яєчко у чуже гніздечко. Легко всівшись на суку, я роки лічу: ку-ку! (Зозуля); Маленький, сіренький по гаях літає, уночі співає (Соловейко); За вікном гніздо буде, тільки в нас він не зимує (Ластівка).*

– Як можна назвати ці предмети одним словом?

5. Послухайте загадку. Про кого вона: *У темнім лісі проживає, довгий хвіст пухнастий має, до індиків та курей в гості заглядає (Лисиця).*

– Які слова допомогли вам розгадати загадку? Назвіть інші слова-ознаки, які характеризують цю тварину.

6. Поміркуйте, про кого можна сказати: *маленький, вухатий, сіренький, волохатий, куцохвостий, боягузливий.* Які питання поставимо до цих слів? Що вони означають? Пригадайте загадки про зайчика.

7. Про кого ця загадка: *Умивається часто, але рушником не витирається (Кіт).* Розкажіть про свого котика.

8. Відгадайте загадку: *Крил не має, скрізь літає, та ще й куряву здійсмає (Вітер).*

– Назвіть слова, які означають дію.

9. Уважно послухайте загадку. Про яку квітку в ній говориться: *У матінки-квіточки лиш блакитні діточки. З життя виглядають, літечко вітають (Волошки).*

– Ще раз послухайте загадку і скажіть, із скількох речень вона складається. Назвіть останнє слово першого речення. На яке питання воно відповідає? Промовте це слово правильно, наголошуючи його (діточки).

– Скільки слів у другому реченні? Назвіть ті, що означають дію.

10. Відгадайте загадку: *Лист зелений не пропав, а під снігом задрімав, щоб у синю сукенчину одягнуть весняну днину (Барвінок).*

– Чи знайома вам ця рослина? Розкажіть, що вам відомо про неї. Назвіть у тексті загадки-слова, що означають колір.

11. Знайдіть на малюнку кульбабу. Спробуйте описати її. А тепер послухайте загадку про цю квітку: *Квітень жовту фарбу взяв, моріжок розмалював. Із-під пензлика розквітли, наче сонце, диво-квіти.*

– Відшукайте на малюнках предмети, які позначаються словами *фарба, пензлик, сонце, квіти*; Які слова означають предмети, яких не можна намалювати? Чому?

12. Прочитайте і відгадайте загадку: *Фіолетові фіранки у світлиці та на танку. Фіолетові малята весну люблять зустрічати (Фіалки).*

– Що означають слова *фіранки, світлиця, танок*? Чи використовуєте ви їх у своєму мовленні? Складіть із ними речення.

Як зазначається в чинній програмі з української мови, «розвиток уміння уважно слухати, розуміти прослухане, виконувати після одного прослуховування певні завдання відбувається не тільки на матеріалі зв'язаних (діалогічних і монологічних) висловлювань, а й на матеріалі, складеному з окремих одиниць мовних рівнів» [7, с. 16]. Слухання, розпізнавання в мовленнєвому потоці тих чи тих його елементів (звуків, складів, слів, словосполучень, речень із певними ознаками) має слугувати розвитку в учнів довольної уваги, уміння зрозуміти завдання, зосередитися для його виконання, готовності виконувати його після одного прослуховування [5, с. 168].

Загадки доцільно поєднувати з вправами на розпізнавання звука на слух, визначення його місця у слові, добір слів з новим звуком, поділу слова на склади, визначення кількості складів, вимовляння слова з чітким виокремленням наголошеного складу, розрізнення

голосних і приголосних звуків, дзвінких і глухих, твердих і м'яких, розмежування звука і букви тощо.

У період навчання грамоти загадки досить часто використовуються задля мотивації навчальної діяльності школярів. Так, опрацьовуючи букву л («ел»), варто запропонувати учням такі завдання:

– Доберіть назви кольорів, у яких чуємо звук [л] (*білий, зелений, голубий, фіолетовий*); Хто знає загадку про веселку? (*Червоне коромисло через річку повисло*); У яких словах трапляється звук [л]?

У наступних класах у процесі вивчення шкільного курсу української мови загадки, завдяки їх функціональній формі та змісту, можуть використовуватися для реалізації всіх змістових ліній мовної освіти молодших школярів, визначених Державним стандартом початкової загальної освіти та чинними програмами [3, с. 5]. Як дидактичний матеріал цей жанр усної народної творчості буде доцільний для таких видів діяльності: а) слухання й розуміння тексту, читання з дотриманням літературних норм та техніки і виразності, продування усних і писемних висловлень різних типів; б) спостереження над функціями мовних одиниць різних рівнів; в) розпізнавання та розрізнення мовних явищ; г) аналіз мовного матеріалу на фонологічному, лексичному, морфологічному, синтаксичному та текстологічному рівнях тощо.

Наведемо окремі вправи з використанням загадок, спрямовані на засвоєння мовознавчої теорії та розвиток умінь і навичок мовленнєвої діяльності.

1. Прочитайте речення. Чи можна назвати їх текстом? Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворилася загадка. Поміркуйте, чи можна загадку вважати текстом: *І дощі ці однієїжки не бояться ані трішки. Ліс – улюблений їх край. І великі, і малі повдягалися в брилі. А як звуться – відгадай!*

– Поміркуйте, чи може слово-відгадка бути заголовком.

2. Пригадайте, які речення бувають за метою висловлювання. Прочитайте загадки з відповідною інтонацією. Про яке природне явище йдеться в них? Спишіть ті загадки, які є питальними реченнями: 1) *Що то за гість, що тепло їсть?*; 2) *Зроду рук своїх не має, а узорі вишиває*; 3) *Сам не біжить, а стояти не дозволяє*; 4) *Хто малюнок на вікні уночі зробив мені? (Мороз)*.

3. Прочитайте загадки. Про що в них говориться? Доведіть. Випишіть словосполучення зі словами в переносному значенні:

Золоте вбрання скидає, біле одягає і на зелене міняє (Дерево). Червоний колір, а винний смак, кам'яне серце, чому це так? (Вишня).

4. Прочитайте загадки. Випишіть слова близькі за значенням. Поставте до них питання. Що вони означають? 1) *Крутиться, вертиться, берега держиться (Млин);* 2) *Горить, палає і втоми не знає (Долина).*

– Продовжіть ряди слів іншими, близькими до них за значенням.

5. Спишіть загадки. Назвіть слова відгадки. Підкресліть слова, протилежні за значенням: 1) *Ввечері вмирає, а зранку оживає (День);* 2) *Вдень є, а вночі немає (Сонце);* 3) *У живна гіркі, а в морози солодкі. Що це за ягідки? (Горобина).*

– До яких ще слів з тексту загадки можна дібрати слова, протилежні за значенням?

6. Відгадайте загадки. Випишіть прикметники, згрупувавши їх за значенням: 1) *Сиджу на дереві, кругла як куля, червона як кров, добра як мед (Вишня);* 2) *Червона, солодка, пахуча, росте низько, до землі близько (Суниця);* 3) *Тіло жовте, серце чорне: тіло мовчить, а серце говорить (Олівець).*

7. Спишіть загадки, добираючи з довідки прикметники, поставте їх у потрібній формі: 1) *... кінь по ...полю залиша ...слід за собою (Крейда);* 2) *..., ... від роду ..., а стануть в ряд – зараз заговорять (Літери);* 3) *У вінку ..., у ... намисті, видивляється у воду на свою ... вроду (Калина).*

Довідка: білий, чорний, кривий, німий, зеленолистий, красивий.

– Чи зрозумілий зміст загадки без прикметників? Поміркуйте, яку роль виконують прикметники в мові.

Розширенню уявлень учнів про побут і культуру українського народу, збагаченню й увиразненню мовлення сприяє робота над загадками, насиченими побутовізмами, анархаїзмами, експресивно маркованою лексикою, народними сталими порівняннями тощо. Наприклад, завдання для засвоєння експресем: Відгадайте загадки і випишіть емоційні слова: 1) *У чистім полі він росте – на високих ніжках, У зелених панчішках. Квіточки блакитні, оченьки привітні (Льон);* 2) *Пташечка невелика. У неї білі щічки. Сірі лапки, гарна шапка, фартушок жовтенький, голосок тоненький. То ж ця пташка невеличка називається (Синичка).*

– Якого значення надають суфікси словам *ніжках, панчішках, квіточки, оченьки*? Про що це свідчить? Назвіть словосполучення іменника з прикметником.

Перша квіточка весняна тихо під сніжком куняла. Дмухнув вітерець тепленький, і з'явився цвіт біленький (Підсніжник).

– Замініть слова із зменшено-пестливим значенням на нейтральні (*квіточка* – *квітка*). Як змінилося висловлення? Підсумуйте, яку роль у тексті виконують емоційно-оцінні слова?

Такі вправи розвивають мовлення дітей, збагачують його експресивами, навчають розрізняти і доречно використовувати емоційно-забарвлену лексику під час побудови висловлень різних типів.

У сучасній методиці основний акцент уваги вчителя переноситься з відгадування на складання учнем власної загадки. Цей прийом позитивно впливає на творчий розвиток дитини, ставить її на місце автора й вимагає іншого погляду на тексти творів.

Отже, для розвитку особистості особливе значення має володіння «живим словом». Учитель початкової школи має пам'ятати, що українські народні загадки складають цінний фонд, а поступове і систематичне їх використання стає прекрасним засобом навчання, виховання та розвитку молодших школярів. Робота над загадками сприяє збагаченню словника молодших школярів, вона корисна для розвитку мовлення, мислення, творчих здібностей.

Література

1. Березовський І. Загадаю – відгадай! / І. Березовський. – К. : Дніпро, 1987. – С. 5–15.
2. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі : [методичний посібник] / М. С. Вашуленко. – К. : Освіта, 2006. – 268 с.
3. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2006. – № 2. – С. 23–44.
4. Друзь З. В. Формування творчої особистості учня в позаурочний час : [монографічний посібник] : у 3-х кн. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : психологія творчості та виховні технології / З. В. Друзь, Н. І. Білокояна, З. М. Мірошник. – Кривий Ріг : КДПУ, 2009. – 471 с.
5. Каліш В. А. Загадка як засіб мовно-мовленнєвого розвитку молодших школярів / В. А. Каліш, В. О. Собко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Серія : Педагогіка і психологія : зб. наук. праць. – Вип. 27 / Редкол. : М. І. Сметанський та ін. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2009. – С. 166–170.
6. Лесин В. М. Літературознавчі терміни / В. М. Лесин. – К., 1985. – С. 71.
7. Програми для середньої загальноосвітньої школи : 1–4 класи. – К. : Початкова школа, 2006. – 432 с.
8. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : [підручник] / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2014 р.